

Lengua

До проблеми опису етикетних перформативів у словниках (чесько-українські паралелі)

Надія Баландіна, Микола Степаненко

Полтавський державний педагогічний університет
n-balandina@mail.ru

Recibido: Noviembre de 2006

Aceptado: Febrero de 2007

Резюме

У статті йдеться про проблему опису у словниках прагматичних кліше на прикладі перформатива *prosím (prosíme)* і *прошу (просимо)* в чеській та українській мовах, де вони мають усталену сферу вживання і виражені регулятивні функції, тому обсяги їхніх словникових значень репрезентують не тільки декларативні знання (знання-що), а й процедурні знання (знання-як).

Ключові слова: перформатив, значення, етикетна формула, увічливість, контекст.

Resumen

Sobre el problema de la descripción lexicográfica de los clichés pragmáticos

El artículo trata los problemas de la descripción lexicográfica de los clichés pragmáticos sobre la base de los performativos *prosím (prosíme)* y *прошу (просимо)* de los idiomas checo y ucraniano, donde estos elementos tienen una esfera constante de funciones regulativas fijas. Por eso el volumen de sus significados lexicográficos representa no sólo los conocimientos declarativos (conocimiento – “qué”), sino también los de procedimiento (conocimiento – “cómo”).

Palabras clave: performativo, significado, fórmula de etiqueta, cortesía, contexto.

Abstract

On the problem of the pragmatic cliché description in dictionaries

The article focuses on the problem of the pragmatic cliché description in dictionaries on the example of the performative (*prosím*) and (*просимо*) in the Czech and Ukrainian languages, in which they have constant sphere of usage and vivid regulative functions, that is why the scope of their dictionary meanings represents not only declarative knowledge (knowledge-what) but also procedure knowledge (knowledge-how).

Key-words: performative, meaning, etiquette formula, courtesy, context.

Пропоноване дослідження є спробою відгукнутися на нагальну, якщо не болючу, проблему, пов'язану з вивченням і лексикографуванням прагматичних кліше, зокрема звертань, гоноративів, метакомунікативних і фатичних виразів, словників стимулів і реакцій, маніпулятивних мовленнєвих технік тощо. Ситуація, що склалася в цьому плані, не відповідає ні новим тенденціям розвитку лінгвістики взагалі, ні розвитку лексикографії зокрема, не говорячи вже про лінгводидактичний аспект проблеми. Одні формули включено у словники і описано більш-менш повно, інші представлено лише побіжно, більшість же взагалі відсутня або непослідовно виявляється у складі сталих сполук. Аналогічна ситуація спостерігається і в перекладних словниках.

Будучи представленими лише в поодиноких випадках однією лексемою, та й то не в початковій формі, ці знаки переважно предикативні, причому остання ознака маніфестується поверхневими або глибинними перформативами. Вони відтворюються в мовленні як цілісні одиниці з усталеною сферою вживання і вираженими регулятивними функціями. У зв'язку з цим постає завдання такого моделювання їх значень, яке б відповідало і мовній реальності, і сфері вживання.

Виводити значення перформативів з описового представлення близьких за значенням неперформативних дієслів, здається, не зовсім коректним. Спеціальні дослідження етикетних стереотипів ведуться (див., наприкл.: БАЛАНДІНА 2002), що може прислужитися в установленні об'єктивних знань, які підлягають структуруванню спеціально з метою лексикографування. Провідну роль виконуватимуть ті структури знань, які на єдиному когнітивному ґрунті поєднують синтактику, семантику і прагматику і тим самим закладуть підвалини для лексикографічного портретування аналізованих знаків.

Утворення формальних моделей стереотипних формул, як це робиться на прикладі слів, є ще далекою перспективою. На цей час видається безперечним те, що гіпотетичний об'єм знань мав би репрезентувати не тільки декларативні знання (знання-що), а й процедурні (знання-як).

Усвідомлюючи всю складність проблеми і нечіткість методологічних критеріїв для її розв'язання, спробуємо подати наше міркування на прикладі перформатива *prosím* (*prosíme*) і *proшу* (*просимо*). Власне, ітиметься про те, що слід включати в обсяги репрезентації його значення.

Специфіка перформативів, на відміну від констативів (термін Дж.Остіна), полягає, по-перше, не в зображенні певної ситуації, а в утворенні її, а по-друге, – у впливовій (ілокутивній) силі, в інтерпретації світу, вираженні суб'єктивного і переважно емоційно забарвленого ставлення мовця до співрозмовника. Таке функціональне навантаження може бути досить тонко специфікованим, тому його пізнання вимагатиме експлікації багатьох усвідомлюваних і неусвідомлюваних зв'язків між окремими мовними і немовними сутностями, що стоять за ними. Зв'язки можуть ґрунтуватися на денотативних відношеннях між певними фрагментами світу, на деяких уявленнях про понятійні ієрархії, на ситуативній детермінованості певних подій і, нарешті, на асоціативних відношеннях. Теоретичне усвідомлення складності та неоднорідності зв'язків,

спроба їх системного опису закономірно призведе до необхідності зважати на комунікативну і мовну компетенцію і в результаті, принаймні на підступах до проблеми лексикографування, створити так званий напівфабрикат, який може бути використаним в укладанні словників. Для цього нам доведеться, говорячи словами Ю.Д.Апресяна, зробити, по-перше, прорив у макросвіт, тобто в лінгвістику речення, висловлювання, а потім тексту, і, по-друге, у мікросвіт, чи лінгвістичне портретування (АПРЕСЯН 1990:127).

Центральним, або первинним, значенням указаних слів є вираження мовцем увічливого звертання до співрозмовника в ситуації прохання з метою спонукати його до виконання певної дії. Прикметою дефініції є те, що вона стосується не окремого предмета, ознаки чи дії, а справжнього ритуалу, зрозуміти який ми можемо лише через увиразнення його складових елементів. Необхідність лексикографування саме перформативного вживання зумовлене тим, що воно формує, нехай і формальне, емоційно-семантичне поле ввічливості, невластиве імперативним і описовим конструкціям, пор.: *Прошу тебе, щоб ти передав йому цю книгу і Передай йому цю книгу, Він попросив, щоб я передав йому цю книгу.*

На думку більшості дослідників, увічливість - це категорія, що виражає суспільні (у широкому розумінні цього слова) відносини між учасниками інтеракції і є носієм етичного аспекту комунікації (ПІИРАЙНЕН 1996). Незважаючи на факультативність цієї категорії, для ефективного мовленнєвого акту прохання вона є бажаною, особливо коли йдеться про сформульовані Дж.Лічем максими такту: (Враховуй інтереси інших!, Не порушуй межі особистої сфери!) і великодушності (Не утруднюй інших!), що регламентують поведінку мовця, і максиму згоди (Уникай незгоди!), що стосується реакції адресата. Мовна індикація форм увічливості представляє чималий інтерес, оскільки аналізований нами перформатив, постаючи в різному оточенні й у різноманітних конфігураціях, становить важливий елемент центральних і периферійних значень увічливих висловлювань у порівнюваних мовах і, як на нас, є обов'язковою ознакою для її подання у словнику.

По суті, всі автори, описуючи форми ввічливості, вводять у тій чи іншій формі поняття “вищий”, “рівний” і “нижчий”, наголошуючи, що стосовно вищих комунікативних позицій використовуються більш увічливі форми, ніж стосовно рівних, а стосовно рівних – більш увічливі, ніж стосовно нижчих. Відношення “вищий – рівний – нижчий” має загальний характер і релевантне для ситуацій з уживанням наших знаків. Наприклад, чим вищий соціальний статус чи комунікативна позиція “прохача”, тим більші можливості переходу прохання в наказ.

Підійшовши впритул до статусу, ролі чи комунікативної позиції в етикетному спілкуванні, не можна оминати ситуаційне поле ситуації прохання з двома активними учасниками спілкування, обов'язковими атрибутами якого є комунікативно нерівнозначні позиції адресанта і адресата, що розглядаються як носії певних інтенцій, а також соціальних, статевих, вікових ознак, культурно-етичних норм, певного психічного стану тощо. Серед них найважливішим чинником вважається комунікативна мета, що лягла в основу різноманітних функціональних класифікацій мовленнєвих актів. Саме врахування комунікативної

мети може пояснити асистемність і вияв асиметрії мовного знака. Останню здебільшого пов'язують із полевою організацією засобів комунікації (центр поля осмислюється як ядерні, прямі засоби, периферія – як непрямі засоби) Дементьев, с.39. Наприклад, на перетині «поля спонукальності» і «поля ввічливості» можливе виникнення непрямих увічливих наказів. Ядерний момент смислу *prosim* (*prosome*) і *прошу* (*просимо*) утворює значення прохання, сформоване в системі координат „я – ти – тут – тепер”. Цей контекст висловлювання прохання не можна ототожнювати лише з просторово-часовою ситуацією і включати релевантні для неї об'єкти і дії: вагомішу роль тут відіграють знання інтеракціональних умов спілкування, спільні для мовця і для слухача.

Сформулюємо на основі виділених різними дослідниками (А.Вежбицька, Д.Гордон, Дж.Лакофф, Дж.Серль, Н.І.Формановская, М.Грепл та ін.) і своїх власних спостережень умови успішного акту прохання, що стосуються насамперед мовця: а) наявність бажання спонукати адресата до виконання / невиконання певної дії; б) не помилитися у виборі адресата, здатного виконати прохання; в) усвідомлення залежності від адресата в момент мовлення; г) особиста зацікавленість в реалізації / нереалізації певного пропозиційного змісту прохання; ґ) розуміння того, що сама воля мовця для виконання просьби є фактором незначним; д) невпевненість у кінцевому результаті.

Чималу роль відіграє і фактор адресата. Адресат у ситуації прохання сприймається як особа яка може задовольнити бажання мовця. “Помилка адресатом”, за дотепним порівнянням Н.Д.Арутюнової, уподібнюється звертанням не в ту інстанцію (АРУТЮНОВА 1981: 358). Дослідники вказують на п'ять альтернативних реакцій: слухач може погодитися з умовами (пообіцявши їх виконати), може їх відкинути, може розпочати обговорення змін умов задоволення (контрпропозиція). Мовець може відмовитися від свого прохання до отримання відповіді чи змінити його умови (ВИНОГРАД, ФЛОРЕС 1996: 208). Таким чином, мовець, як зацікавлена особа, при всіх своїх лінгвістичних і нелінгвістичних зусиллях перебуває в повній залежності від волі адресата і його охоти.

Експлікація комунікативних знань у лексикографічному портретуванні мовної одиниці є надзвичайно важливою, але не викликає сумнівів і те, що кінцевий функціональний смисл ґрунтується на мовних знаннях, тобто на їх сприйнятті як мовних знаків. Отож, наступне завдання полягає в увиразненні характерних лінгвістичних ознак висловлювань, релевантних для прохання. Ці ознаки не є довільними і формуються практично на всіх рівнях мовної системи. Напевне що жодна з ознак, узята ізольовано, не є достатньою для визначення актуального комунікативного смислу в цілком конкретній ситуації, тому для її інтерпретації має задіюватися якомога більша кількість рівнів.

Найповніше та найадекватніше значення ввічливого прохання передається розповідним складнопідрядним реченням, що вимовляється з інтонацією прохання, і предикатами *prosim* (*prosome*) та *прошу* (*просимо*) в головній частині. Перформативна пропозиція головного речення не є самодостатньою, вимагаючи обов'язкового інформативного пропозиційного поширювача. Первинними

поширювачами є підрядні речення зі сполучником *abys / kdybys*: *Pane plukovníku, prosím vás, abyste nám umožnil volné stíhání nepřítel* (Fajtl) у чеській мові і зі сполучниками *щоб, (підк.) щоби* в українській: *Прошу тебе, щоб ти глянув на цей портрет*. Синонімами таких уживань слугують: *Mám prosbu, ...; Mám přání, ...; Mohu vás poprosit (požádat),...?*; У мене є (до тебе / Вас) прохання, ... Чи (не) можу (тебе / Вас) попросити, ...? і т.д.

Підрядні речення в обох мовах можуть номіналізуватися, заступаючись інфінітивом або субстантивом. Субституція чеського підрядного речення інфінітивом вважається книжною: *Prosím vás dát na to pozor*; і, навпаки, більш уживаною є заміна підрядного речення субстантивом: *Prosím vás o radu (o pomoc, o podpis, o příměluvi...)* (GREPL 1987: 340). Сказане справедливе і для української мови, пор.: *Прошу прийняти конкретне рішення по моїй пропозиції і Прошу поради (допомоги, помилування, співчуття)*. Іменникові, та особливо інфінітивні субститути, уживаються здебільшого в офіційному інституційному мовленні, оскільки є дещо нарочитими, підкресленими.

У повсякденному мовленні синтаксичне оформлення прохань функціонально пов'язане не з поверхневими, а з глибинними семантичними репрезентаціями предикатів прохання, коли виражається лише інформаційна складова прохання у формі граматичних засобів спонукальності – наказового способу дієслова: *Podej mi knihu; Podaj mení knihu*, хоча можливе й увиразнення перформативної ситуації: *Prosím tě, podej mi knihu; Прошу тебе: подай мені книгу*. Мовці з висловлюваннями просьб поводяться досить вільно: вони можуть щось підсилювати, а щось “затінювати”. Сама ж ситуація прохання відіграє не тільки мотивуючу і смислдетермінуючу роль, а й роль синтагматичного фільтру, який не пропускає надлишкове і банальне. Так, сема спонукальності перформативів *prosím* і *proшу* в останньому прикладі дублюється граматичним значенням спонукальності в підрядному реченні. Здається, що саме з цих причин відбулася в чеській мові елімінація перформативного значення у слові *prosím*, що зберегло лише „шлейф“ ввічливості, який є обов'язковим компонентом увічливого прохання, предикат якого має форму імперативу: *Podej mi knihu, prosím*. Таким чином, зміни значень, викликані синтагматикою, упродовж часу узагальнилися, перейшли в мову, що, у свою чергу, посприяло їх уключенню в парадигматичні відношення зі знаками на позначення формальної ввічливості: *bud'(-te) tak laskav / hodný / dobrý; učíňte mi libost*. Смысл речення *Vzbud' mě, Migueli, bud' tak hodný!* (Tomán) практично дорівнює смыслу дещо іншого за формою: *Vzbud' mě, Migueli, prosím*.

Сфера функціонування українського *прошу (просимо)* у значенні ‘будь ласка / будь ласкавий / з вашої ласки / коли ваша ласка’ значно вужча. Іноді таке вживання вважають регіонально зумовленим. Функціонуючи при імперативних проханнях, воно, як на нас, не втратило перформативне значення ввічливого прохання: *Тільки прошу тебе – не забудь мене* (Яновський), на що вказує і його позиція в реченні: воно здебільшого знаходиться в препозиції до інформативної складової прохання, тоді як *будь ласка* може знаходитися будь-де. В україністиці існують спроби розмежування функціонального смыслу слова за допомогою наголосу.

Прошу з наголосом на останньому складі рекомендується для вживання у значенні ‘прохання’, ‘клопотання’, а з наголосом на першому складі – у значенні ‘будь ласка’, ‘запрошую’ (ГРИНЧИШИН, КАПЕЛЮШНИЙ та ін. 1989: 257). Гадаємо, така диференціація значень має бути задекларованою у словниках, чого, наприклад, немає в академічному одинадцятитомному тлумачному словнику української мови, а в чесько-українському словнику приклади дібрано такі, що подають слово *прошу* тільки з наголосом на першому складі (АНДЕРШ, БОБОШКО, ДОЛОМАН 1989: т.2). Хоча, на наш погляд, пропонується різнонаголошеність слова *прошу*, не маючи під собою чітких об’єктивних критеріїв, не зовсім виправдана й утруднює його вживання. За основу начебто пропонуються сфери вживання і стилістичне розрізнення, а насправді воно здійснюється на основі семантичного показника, принаймні так засвідчують наведені у “Словнику труднощів української мови” приклади.

Чималу роль у деперформативізації дієслова *prosím* відіграє його позиція. Здається, що позиція кінця речення послабляє значення власне прохання і слугує лише маркером увічливості: *Seznamte se, prosím, Nevyrušujte mně, prosím, Vejděte, prosím*. Українськими еквівалентами для цих прикладів можуть бути: *Знайомтеся, будь ласка, Не турбуйте мене, будь ласка, Увійдіть, будь ласка*. Уведення *прошу* в кінцеву позицію нетипове для української літературної мови, його ж препозиція (*прошу познайомитися, прошу не турбувати мене, прошу увійти*) змінює тональність, характерну офіційному мовленню. У чеській мові позицію кінця речення лексема посідає в переважно коротких за формою проханнях. У багатослівніших висловлюваннях - особливо, що функціонують у питальній формі, - *prosím*, здебільшого в поєднанні з *vás / tě*, передує інформативній частині й акцентно виділяється: *Prosím vás, jak se dělá magnetofonový záznam? / kde je sekretariát děkana? / neotevřel byste dveře?* або знаходиться в інтерпозиції: *Pane Nováku, podepište, prosím vás, tento dopis*. Для питальних речень української мови типовим є *будь ласка* чи його еквіваленти: *Будь ласка, де знаходиться деканат філологічного факультету?*, хоча певна експансія *прошу* у значенні ‘будь ласка’ спостерігається: деінде можна почути: *Прошу, є ще питання? Прошу, є ще побажання?*. Таке вживання пояснюється наявністю у висловлюванні не стільки значення ‘бажаю почути питання /побажання’, як готовністю мовця з комунікативно вищою позицією вислухати співрозмовника.

Особливим різновидом прохання, якому притаманні всі вищенаведені комунікативно-прагматичні характеристики, є ввічливе прохання про дозвіл (згоду): *prosím o dovolení...; прошу дозволу....* Граматика чеської мови виділяє наступні інтеракціональні умови такого прохання. Мовець не бажає, щоб адресат виконав /не виконав якусь дію, ідеться тільки про таку його мовленнєву реакцію, як дозвіл, згоду, яка дозволить мовцеві виконати альтернативну дію, стосовно якої існують певні перешкоди, обмеження чи заборони. Адресат може перешкоди подолати; отже, у момент комунікативного акту мовець знаходиться в залежному від адресата стані і в його згоді особисто зацікавлений. Цей різновид прохання є стимулом (а відтак одночасно прагматичною пресупозицією) дозволу

(згоди) (GREPL 1987: 341-342). Дозвіл може вербально актуалізуватися, пор.: *A tak vás uctivě prosím, slečno, jestli byste mi mohla dovolit / o dovolení, aby za mnou dneska odpoledne Agnes přišla do kuchyně na čaj* (Christie). Указані вище інтеракціональні умови справедливі й для *Prosím!* - прохання про надання слова в школі, що супроводжується підняттям руки, а в українській мові для сталих словосполучень *Прошу слова* – зголошення на публічний виступ з можливим підняттям руки, *Прошу руки* – звертання до дівчини або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб.

Особливим різновидом прохання, і тільки в питальній формі *Prosím?*, є ввічлива просьба повторити сказане, значення якої можна сформулювати таким чином: ‘Прошу повторити сказане, я вас не зрозумів’ або ‘Вибачайте, я вас не зрозумів’: – *Utište se přece, paní Krombholcová, na to se musí jít s klidem a rozumně. – Co prosím?* (Loukotková). Синонімами цього прохання виступають висловлювання *Jak prosím? Co jste říkal? Cože?* В українському питальному реченні *Що ви сказали?* значення ввічливості відсутнє, тому найближчим аналогом є вказане вище тлумачення чеського *Prosím?*

Іншим актом прохання, представленим як у словниках, так і в етикетному спілкуванні, є прохання про вибачення. Метою мовця є викликати таку реакцію адресата, яка б виконувала функцію згоди на вибачення чи сприймала вибачення хоча б у формі „відмічено“. Таке розуміння умов успішності прохання про вибачення зумовлено тим, що в ньому виразно виділяються два різновиди: коли мовець зацікавлений у бажаній для нього реакції (вербальній чи невербальній) “прощення” адресатом: *Odpust' te, prosím vás, nechtěla jsem vás urazit* (Маєрговá), *Прошу пробачити, пане генерале* (Головка) і коли ця реакція практично не потрібна: *Prosím za prominutí, ale já nemohu souhlasit s vývody váženého pana kolegy* (Čapek), *Prosím, necht' se nehněvá Pán můj, že mluvití budu...* (Čapek). *Прошу вибачити, що пишу коротко, бо щось нездужається* (Коцюбинський). *Прошу вибачення, я вас не зрозумів*. Для їх термінологічного розмежування в першому випадку можна застосувати поняття *просити вибачення*, а в другому - *перепрошувати*. Його підгрунття становлять різні ступені зацікавленості у вибаченні та вини мовця, що, власне, є свідченням того, що кожне *prosím* (*prosíme*) чи *прошу* (*просимо*) сприймається не ізольовано, а як репліка, вмонтована в прагматичний комплекс – прохання-перформатив плюс інформація. При цьому оцінка адресатом комунікативного смислу (функції) супроводжується переважно оцінкою адекватності в даній прагматичній ситуації.

Аналізовані нами слова можуть мати при собі поширювачі, які стилістично й емоційно увиразнюють прохання: *снаžně, úpřnlivě, plačlce, poslušně, uctivě, laskavě*; *дуже, настійно, уклінно, слізно, милостиво* і т.ін.: *Pane, Pane, já i Sára, žena má, tě plačlce prosíme, abys nezahubil Sodomy a Gomory pro hřlchy jejích* (Čapek). Настійність, пристрасність прохання, що підкреслюються інтенсифікаторами *úpřnlivě, poslušně, plačlce*; *уклінно, слізно, милостиво*, іноді межує з самоприниженням, тому для сучасного офіційного дискурсу зі стійкою тенденцією його демократизації не характерна. Такі прохання на сучасному рівні

спілкування швидше будуть сприйматися не як прохання, а як упрошування, вмовляння, благання, заклинання, що є переконливим свідченням впливу не тільки позалінгвістичного, а й лінгвістичного контексту. Для підтвердження цієї думки наведемо ще один приклад з області так званих комплексних прохань (термін М.Ю.Федосюка). Дієслова в перформативному вживанні, будучи, за образом висловлюванням З.Вендлера, “дієсловами-контейнерами”, можуть доповнюватися не тільки підрядним реченням чи його субститутами, а й аргументацією прохання: *Прошу тебе: заспівай це. Дуже гарні твої пісні*. Якщо пропозиційне прохання включає аргументацію, то, на думку М.Ю.Федосюка, воно стає упрошуванням або переконанням (ФЕДОСЮК 1996: 88). Здається, тут можна виділити й додаткові значення, наприклад умовляння, благання.

Поява інших значень, притаманних словам *prosím (prosíme)* чи *прошу (просимо)*, змушує перенести нашу увагу з центра поля, відміченого значенням “чистого” прохання, на периферію: у сферу споріднених значень, об’єднаних двома визначальними ознаками – спонуванням адресата виконати /не виконати певну дію і ввічливістю. До інтераціональних умов умовляння, упрошування і переконання належать ті самі, що й для прохання. Спроба відокремити вмовляння від переконання лише на основі емоційних чинників, здається, буде не досить переконливою. Як відомо, аргументи в доведенні можуть бути націленими не тільки на розум, а й на почуття, на серце. Наведення мовцем аргументів “до серця” адресата ще не означає, що йдеться про вмовляння: мітингові прохання промовців з аргументами “до серця” намагаються розбурхати почуття слухачів, але не завжди є вмовляннями. На наш погляд, показники функції таких висловлювань слід шукати одночасно на кількох напрямках: на фонетичному (вмовляння має виразну пристрасну інтонацію), на лексичному (у формі різноманітних поширювачів-інтенсифікаторів прохання: *úpěnlivě, poslušně, plačícе; уклінно, слізно, милостиво*), на семантичному (у вагомості емоційного компонента значення порівняно з референційним та смисловим) і, мабуть, що найголовніше, на комунікативному (у з’ясуванні комунікативної позиції мовця, у вмовлянні вона є ситуативно слабкою, оскільки викликана безпорадністю). У такій ситуації мовець наче потрапляє в ситуативну пастку, звідки його може звільнити лише адресат: *Prosím vás, jděte. Já nejsem zdravá, netrapte mne (Jeřábek). Розходьтеся, панове козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутить гірше мене, молодой!* (Марко Вовчок). У благаннях усі вищенаведені показники виступають ще яскравіше. Схильні стати благаннями прохання про допомогу: *Прошу вас: допоможіть мені, заради спасіння своєї душі*. Переконання передбачає більш-менш рівні комунікативні позиції мовців: право переконувати має переважно рівний за соціальним статусом або комунікативною позицією співрозмовник. У деяких ситуаціях, зокрема в публічних промовах, позиція мовця (ритора) є навіть вищою.

Якщо у власне проханнях, а також в умовляннях і переконаннях є пряма зацікавленість мовця, то в припрошуванні і в запрошенні засвідчується, якщо не зацікавленість, то певна користь і для адресата. Ми свідомо поділяємо запрошення

на припрошування і власне запрошення. Припрошують здебільшого до столу, сідати, частуватись: *Просимо ж до нас на вечерю, Просимо пожалувати до столу, Прошу частуйтеся, Сідайте, прошу вас!* Запрошують кличучи куди-небудь: *Милості просимо у господу!* (Кропивницький), взяти участь у якомусь обряді, святі: *Прошу вас за старосту / в куми / бути боярином.* Запрошення і припрошування виконуються в підкреслено ввічливій тональності. У чеській мові у висловлюваннях припрошування і запрошення, здається, через значну частоту вживання *prosím* у різних ситуаціях залишається лише носієм формальної ввічливості: *Prosím vás, posad'te se!, Budete, prosím, obědvat?, Prosím, starší a mladá dámo, račte svou duševní potravu doplnit oříškovými preclami* (Adlová). Звичайно, *prosím* можна виділити інтонаційно, підкресливши ситуативну зумовленість, одномоментність і результативність перформативного акту прохання. Прикметною ознакою такого вживання є прагматичне підкреслення домінантної позиції адресата.

Значення 'запрошення до танцю' в чеській мові збереглося в якісно іншому типі висловлювання – у питальній етикетній формулі *Smím prosit?* Згода слухача є умовою для виконання сумісної дії з мовцем. Вона відзначається більшим ступенем увічливості завдяки підкресленню малозначущості комунікативної позиції мовця модальним словом *smím* і формою запитання. На думку В.І.Карасика, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищий, ніж у випадку зі звичайним проханням. Питання, поставлене в такій формі, ніби дає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповіді "ні" (КАРАСИК 2002: 255). Найближчий український аналог має форму *Чи можу запросити?*

3-поміж некатегоричних спонукальних висловлювань виділяються спонукальні конструкції зі значенням поради, рекомендації. Порада – це пропозиція, вказівка мовця стосовно того, як діяти, що робити. Ці типи висловлювання відрізняються від попередніх тим, що зацікавленою особою, на думку мовця, є саме адресат або треті особи; при цьому не виключена зацікавленість і самого мовця: *Prosím vás dát na to pozor, Prosím tě, abys / kdybys dál tu možnost zúčastnit se soutěže; Прошу звернути увагу на цього студента, Прошу тебе ще раз це перечитати.* Чималу роль тут відіграє статус чи позиція. Якщо вчитель просить учнів придбати новий підручник з фізики, то це може бути рекомендацією, а якщо учень звертається з цим же висловлюванням до матері і є зацікавленою особою, то це вже прохання. Різновидом поради є застереження (*Prosím vás, abyste nám netykal; Прошу тебе, щоб ти не ходив туди, Прошу вас добирати слова*), у якому наголошується на дії, що може мати негативні наслідки для адресата. За допомогою *prosím* можна передати формальне, але чемне, загострення уваги співрозмовника. У такому вживанні слово практично деперформативізувалося: *Bylo to, prosím, už k ránu. Jsem, prosím, informován* (Marek) і набуло значення 'до того, будь ласка, майте на увазі'. Висловлювання, що загострюють увагу слухача (їх називають ще структуривами, або мовленнєвими актами, які структуризують інтеракцію), подібуються частіше в інституційній комунікації, що вимагає дотримання певних норм і ритуалів (АРИСТОВ, СУСОВ 1999).

Прохання у значенні вмовляння, переконання, припрошування, запрошення, поради тощо можуть відрізнятися ступенем настійності і ввічливості, але є некатегоричними спонуканнями. Однак, якщо некатегоричне *бажання* спонукати адресата виконати /не виконати якусь дію “входить” в поле категоричного *хотіння* і адресат позбавлений права вибору реакції, мовленнєвий акт виконує функцію наказу чи заборони, пор.: *Prosíme návštěvníky, aby nekouřili; Просимо читачів не виносити книг із читального залу*. Наказ у формі прохання – не поодиноке явище в спілкуванні, і розглядається лінгвістами як непрямий мовленнєвий акт, спричинений перенесенням смислів. Однак його репрезентація через мовні знаки прохання стала можливою на основі поєднання прохань і наказів однією комунікативною метою – бажанням спонукати адресата виконати / не виконати якусь дію. З погляду комунікативних конвенцій, наказ, виділяючись своїми умовами успішності, не покривається семантико-емоційним полем ввічливості і тим самим суперечить правилам ефективного спілкування в умовах демократизації дискурсу. Саме це змушує навіть накази висловлювати ввічливо під прикриттям мовної форми прохання, при цьому його поверхнєве вираження стає менш категоричним і начебто надає відкриває адресатові можливість “відступу”. Зауважимо, що така магія слів, прагматична за природою, входить у протиріччя з правилами семантики, зокрема з її основним принципом істинності – “Говори правду”, але в етикетному спілкуванні цей принцип не завжди бажаний – “слово і діло” на цій ниві можуть не збігатися.

Виявлені значення складають ядро і периферію семантики імперативних висловлювань, для яких незмінними і наперед заданими параметрами є комунікативна функція ввічливого спонукання і те, що в системі інтеракції вони функціонують переважно як репліки-стимули.

Інший блок значень формується переважно реактивним вживанням слів *prosím* (*prosíme*) і *proшу* (*просимо*). Причому чеське етикетне спілкування допускає одночасне вживання *prosím* і в репліці-стимулі, і в репліці реакції: - *Jak se jmenujete, prosím?* – *Já prosím – jsem Tomáš Vorel*. Якщо в першому реченні методом трансформації в описову конструкцію виявляються рудименти прохання, то аналогічна трансформація репліки-реакції свідчить про їх відсутність, пор.: *Vin prosiv predstavitися. – Vin сказав, що його зовуть Томаш Ворел*.

Реагувати на чийсь волевиявлення мовці можуть по-різному: підпорядкуватися, виявляти сприяння або протидіяти. Власне, “герой” цього дослідження - лексема *prosím* - може вживатися в усіх вищевказаних реакціях.

Широке значення підпорядкування конкретизується у значенні ‘до ваших послуг’: *Prosím; Budete, prosím, obědvat?; Zde je, prosím, dvakrát snídaně; Dva čaje, prosím* (в українській мові: *Прошу / Будь ласка; Ваш сніданок, будь ласка*). Це значення, похідне від прохання, можна вважати універсальним, притаманним англійському *please*, німецькому *bitte*, польському *proszę* та ін., що мають ілокутивну силу спонукання, водночас відрізняючись від прохання тим, що той, хто спонукає, робить це формально, заради чемності. Тому такий

сигнал і набуває ознаки стимулу, хоча насправді є реакцією, можливо, й не на вербальний, а на візуальний стимул, скажімо на появу відвідувача в кав'ярні.

Чеське *Prosím* може виражати згоду на виконня якої-небудь дії, в якій зацікавлений проситель: *Zhasni, prosím, světlo. – Prosím (Вимкни, будь ласка, світло. – Будь ласка)*. Значення підпорядкування свідчить і про підпорядкування комунікативної позиції, можна навіть говорити про конвенційно спричинений примус до підпорядкування.

Цікавим є те, що та сама репліка, але вкладена у уста мовця з комунікативно вищою або рівнозначною позицією вже набуває смислу не підпорядкування, а сприяння і конкретизується в значенні 'надання дозволу на виконання альтернативної дії, в реалізації якої зацікавлений прохач': *Mohl bych vás chvilenu obtěžovat svým osobním problémem? – Prosím (Fajtl); – Дозвольте оголосити. – Прошу (Довженко)*. Сказане справедливе і для *Prosím!* у значенні 'Алло!' як контактостановлююча репліка в телефонній розмові, а також для *Prosím* як реакції на подяку, що має ще додаткову ознаку мінімалізації заслуг, скромності: *Děkuji vám. – Prosím*. В українській мові в найближчій за смислом реактивній репліці вживається *Будь ласка*, але допустиме і *Прошу*.

Протидія характерна для висловлювань типу: *Prosím tě, za koho se máš? Prosím tě, přestaň s tím! Ale prosím tě!*, де функціонування слова близьке до вигуку зі значенням докору, невдоволення. Особливість такої протидії в її ввічливості, що зумовлюється стратегією зменшення негативного впливу на адресата, попередження можливого конфлікту: *– Do telefonu bych nerád. – Ale prosím tě (Loukotková)*. Мабуть, що йдеться і про приховане прохання до адресата змінити погляд на певну ситуацію: *Prosím tě, na tom přece nic není (Čapek)*. Пом'якшений варіант такої протидії реалізується в питальній конструкції: *Prosím vás, jakpak můžete žít bez úřadů? (Čech)*.

Указані смислові репрезентації перформативів і деперформатизованих висловлювань були виявлені на фоні різних аспектів функціонування з урахуванням узгодженості комунікативних і мовних властивостей, що при майбутньому лексикографуванні дозволить перейти від традиційного опису лексеми до того, що можна було б назвати лексикографічним портретом.

Ю.Д.Апресян слушно зазначає: "Коли лексема розглядається на фоні повного набору лінгвістичних правил, уключаючи семантичні, прагматичні, просодичні, комунікативні та інші нетривіальні правила, складається зовсім нова точка огляду. Вона дозволяє побачити нові грані і властивості лексеми, що представляють очевидний лексикографічний інтерес, але майже невлічливі поза межами інтегрального опису мови. Головна відмінність лексикографічного портрету від звичайного словникового опису лексеми саме і полягає в насиченні її словникової статті новою інформацією, необхідність якої продиктована вимогами інтегральності опису" (АПРЕСЯН 1990: 124).

Заради унаочнення подамо значення *prosím (prosíme)* і *proшу (просимо)* в таблиці.

Значення в репліках-стимулах чеської м.	Значення в репліках-стимулах української м.
<ol style="list-style-type: none"> 1. Увічливе прохання. <ol style="list-style-type: none"> 1.1. Формальне ввічливе прохання. 1.2. Прохання про дозвіл. 1.3. Прохання повторити сказане. 1.4. Прохання про вибачення, перепрошування. 2. Умовляння, упрощування. 3. Переконання. 4. Запрошення, припрошування. <ol style="list-style-type: none"> 4.1. Запрошення до танцю. 5. Порада. 6. Застереження, загострення уваги. <ol style="list-style-type: none"> 6.1. Формальне застереження, загострення уваги. 7. Наказ. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Увічливе прохання. <ol style="list-style-type: none"> 1.1. Формальне ввічливе прохання. 1.2. Прохання про дозвіл. — 1.3. Прохання про вибачення, перепрошування. 2. Умовляння, упрощування. 3. Переконання. 4. Запрошення, припрошування. — 5. Порада. 6. Застереження. — 7. Наказ.
Значення в репліках-реакціях чеськ.м.	Значення в репліках-реакціях укр.м.
<ol style="list-style-type: none"> 1. Підпорядкування. <ol style="list-style-type: none"> 1.1. Готовність до виконання послуг. 1.2. Згода на виконання прохання. 2. Сприяння. <ol style="list-style-type: none"> 2.1. Дозвіл на виконання альтернативної дії. 2.2. Мінімізація заслуг. 3. Протидія. <ol style="list-style-type: none"> 3.1. Докір. 3.2. Невдоволення. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підпорядкування. <ol style="list-style-type: none"> 1.1. Готовність до виконання послуг. — 2. Сприяння. <ol style="list-style-type: none"> 2.1. Дозвіл на виконання альтернативної дії. 2.2. Мінімізація заслуг. — — —

Указані функціональні значення виявлялись і характеризувались переважно в таких аспектах: семантичному, який, будучи детермінованим вертикальним позалінгвістичним контекстом, залежний від контексту мовного, лінійного; прагматичному, пов'язаному з комунікативними позиціями учасників інтеракції, їхніми інтенціями і представленням умов успішності мовленнєвого акту; синтаксичному; подекуди стилістичному і фонетичному; деінде паралінгвістичному. Власне, ці аспекти і мали б враховуватися при лексикографуванні перформативів.

Література

- АПРЕСЯН, Ю.Д. (1990): «Формальная модель языка и представление лексикографических знаний». В: *Вопросы языкознания*, 6, с.123-139.
- АРИСТОВ, С.А., СУСОВ, И.П. (1999): «Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс». В: *Лингвистический вестник ТГУ*, Вып.1, с.23-36.
- АРУТЮНОВА, Н.Д. (1981): “Фактор адресата”. В: *Известия АН СССР. Сер. лит. и языка*, Т. 40, 4, с.356-367.
- БАЛАНДИНА, Н.Ф. (2002): *Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті*, АСМІ, Київ.
- ВИНОГРАД, Т., ФЛОРЕС, Ф. (1996): „О понимании компьютеров и познания”. В: *Язык и интеллект*, Прогресс, Москва, с.185-230.
- ДЕМЕНТЬЕВ, В.В. (1999): “Вторичные речевые жанры: онтология непрямой коммуникации”. В: *Жанры речи: Сборник научных статей*, Изд-во Государственного учебно-научного центра «Колледж», Саратов, с.31-46.
- КАРАСИК, В.И. (2002): *Язык социального статуса*, Языки русской культуры, Москва.
- ПИИРАЙНЕН, И.Т. (1996): «Вежливость как категория языка». В: *Вопросы языкознания*, 6, с.100-105.
- ГРИНЧИШИН, Д.Г., КАПЕЛЮШНИЙ, А.О. та ін. (1989): *Словник труднощів української мови*, Радянська школа, Київ.
- ФЕДОСЮК, М.Ю. (1996): Комплексные жанры разговорной речи: “утешение”, “убеждение” и “уговоры”. В: *Русская разговорная речь как явление городской культуры*, Екатеринбург, с.81-99.
- АНДЕРШ, Й.Ф., БОБОШКО, Т.Б., ДОЛОМАН, С.Є. (1989): *Чесько-український словник у двох томах*, Наукова думка, Київ.
- GREPL, M. (1987): *Mluvnice češtiny. 3. Skladba*, Academia, Praha.